

FIÁTH TITANILLA

Időélmény a börtönben¹

E. Miklós harmadszor falcolt a fogdán, pedig még csak egy hét telt el a húsznapos magánelzárás-büntetéséből. Az alkarián ejtett vágások olyannyira mélyek, hogy a kötés átvérzik a „pszichológusi meghallgatás” alatt, és félbe kell szakítanunk a beszélgetést. „Képtelen vagyok még egy percet elviselni ott lenni. Nem gyűjthatok rá akkor, amikor akarok, és az örökös gondolkozástól úgy érzem, megbolondulok.” Néhány nappal később Cs. Gábor érkezik tanácsadásra. Kontrollálhatatlan öngyilkossági fantáziái miatt kér segítséget: „2019-nél előbb semmiképp sem szabadulhatok. 39 éves leszek akkor, és nem hinném, hogy volna még esélyem újrakezdeni, családot alapítani vagy munkába állni. Miért szenvedjek az életemmel tovább?”

A felnőtli korú férfi fogvatartottakkal börtönpszichológusként szerzett tapasztalataim két kiemelt példája a fegyintézetek idejének kétféle filozófiai megközelítésére is rávilágít. Míg Foucault² a börtönben töltött időt a „most” hangsúlyos pillanatainak egymást követő, lineáris sorozataként fogja fel, addig Jamieson és Grounds³ magára a veszteségre hívja fel a figyelmet. Érvelésük szerint Foucault, illetve a bebörtönzés alatt elszenvedett deprivációk katalógusát összeállító Sykes⁴ elméletei figyelmen kívül hagyják az életút egészének perspektívájából szemlélt veszteséget: a meghatározott életidőtől való megfosztottságot. Az említett esetekhez visszatérve: míg a „foucault-iánus” E. Miklós számára a „jelenbe vetettség”, a látszólag véget nem érő „most” okoz szenvedést, addig Cs. Gábot elsősorban fiatalságának soha vissza nem térő, elveszett éveit ejtik kétségbe.

A fogvatartottak időélményének problematikája alighanem a „felügyelt idő”, a „végtelenített, elviselhetetlen pillanatok sora”, illetve az életút egy darabjától való megfosztottság kérdéseinél jóval összetettebb. Miért vágta pofon D. János a feleségét a beszélőn, amiért előző héten két napot késett a megígért csomag? Meg-

1 Köszönettel tartozom tanárainknak, kollégáimnak, azoknak a fogvatartottaknak, akik az idézett történeteknek és egyéb élményeiknek a megosztásával a munkámat segítették, illetve Fiáth Mariannának az ötletekért és a nyelvi átfűsülésért.

2 Michel Foucault: Felügyelet és büntetés: A börtön története. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1990

3 Ruh Jamieson – Adrian Grounds: Release and Adjustment: Perspectives from Studies of Wrongly Convicted and Politically Motivated Prisoners. In: Alison Liebling – Shadd Maruna (eds.): The Effects of Imprisonment. Willan Publishing, Cullompton, 2005

4 Gresham M. Sykes: The Society of Captives: A Study of a Maximum Security Prison. Princeton University Press, Princeton, 1958

valósítható-e a hatalom szempontjából tökéletes napirend akkor, amikor a cukorbetegek túl hosszúnak érzik a reggeli- és ebédosztás között eltelt időt? Miért nyújtotta be az átszállítási kérelmét a szegedi intézetbe *H. Mihály* éppen akkor, amikor évek szívós munkájával végre a képességeinek megfelelő munkahelyre került, és sikeresen beilleszkedett a zárkatársai közé is? A következő – részben pszichológiai, részben kulturális antropológiai nézőpontokat és módszereket alkalmazó – tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy a zárt intézetek mindennapjaiban megjelenő, az idő átélésének kérdéskörével összefüggésbe hozható jelenségeket bemutassam és elemezzem. A megfigyeléseim, a terápiás tapasztalataim, illetve a pácienseim által megválaszolt, az időélménnyel foglalkozó nyitott kérdőívek alapján a következő négy időparadoxont azonosítottam a fogvatartottak körében:

1. Az idő tempójának kérdése: mikor tűnik gyorsnak, és mikor lassúnak az idő múlása?
2. A „beágyazottság” kérdése: hogyan viszonyul a büntetés ideje az életút egészéhez?
3. A szimultaneitás kérdése: miben különbözik a hozzátartozók „kinti” ideje a „benti” időtől?
4. Az emlékezet problématikája: hogyan torzít a memória a börtönévek tekintetében?

Gyorsuló és lassuló idő

A hatalom által kiszabott büntetés, az öt vagy harmincöt év: *idő* (vö. mindezt Foucault állításával, aki szerint az újkorban az idő a hatalom mértékegységévé vált). Mielőtt a *szubjektív* időélménnyel kezdenénk foglalkozni, érdemes volna megvizsgálnunk, hogy az órával mérhető, objektív időhossz felszíni azonossága mellett miben tér el a fogvatartottak ideje a civilekétől. Hogyan jellemezhető az az időbeli szituáció, amelyet a rabok világgépük, csoport-hovatartozásuk vagy egyéni preferenciáik függvényében különbözőképpen élnek majd át? A pontos definíció megadása meglehetősen bonyolult. Korlátozottan igaz például, hogy a civilek általában változó, kiszámíthatatlan világához képest a bebörtönzöttek egy meghatározott végponttal jellemzett jövő próbatételével kerülnek szembe (egyszerűbben szólva, az volna a feladatuk, hogy az előttük álló, pontos határokkal jellemzett időegységet valahogy átvészeljék a fegyintézet változatlan körülményei között). Ebből a meghatározásból ugyanis nemcsak az ítélet előtt álló, előzetesen fogva tartottak, a folyamatban lévő ügyekkel bírók – sőt a szabadulásuk előtti utolsó pillanatig újabb ügyektől rettegők – maradnának ki, hanem a „reménykedők” is: pél-

dául azok a tényleges élelfogytigliani szabadságvesztésüket töltők, akik a törvény-módosításban bízva nem fogadják el, hogy sohasem hagyhatják el a fegyházat.

Megszorításokkal volna érvényes az a foucault-i elképzelés is, miszerint a hatalom által kiszabott időt a fogvatartottaknak olyan rendszerben kell eltölteniük, ahol az idejüket másodpercnyi pontossággal, szigorúan meghatározzák. Hogyan illesszük ide a jó magaviselettel megrövidíthető ítéleteket, illetve a nem dolgozók körletén szinte tapintható, szörnyű unalmat – esetenként pedig a többi rab „terrorját” –, amelyet épp a strukturálatlanság tapasztalata és a fegyelmező hatalom ki-játszása hoz létre? Megítélésem szerint a „börtön ideje” éppen az említett bizonytalanságok szerint értelmezhető. A fogvatartott előtt álló feladat, hogy a civil világtól idegen, egyszersmind gyakran látszólagos meghatározottságok, előírások, szigorú keretek „kiskapui” felfigyelve kialakítsa azt a jätékteret, amelyre éppen a – távolról sem totális – intézmény ad lehetőséget. A lecke a szabályoktól való eltérés szabályainak megértése és alkalmazása. Bár a börtönvilágba lépőt a felszínen egy az identitását és a szabadságát veszélyeztető, a kontrollt maximálisan birtokló rendszer fogadja, a közeg sajátosságai folytán az önmeghatározását vagy akár az idejének a szabályozását is kézben tarthatja – az értelmezés szabadságától ugyanis nem fosztotta meg senki.

Mindennapos tapasztalatunk, hogy ugyanabban az időtartamban a személyes élmények, az elvárások, az érzelmek vagy a vágyak másképp jelzik az időt. Az átélt idő tartama és ritmusa módosulhat az objektív méréshez képest. Az idő lassul/gyorsul vagy nyúlik/zsugorodik párhuzamosan azzal, ami a tudatban zajlik.⁵ „A tóborban a kis időegység, a nap tele volt fájdalommal, kínzással, fáradtsággal, és végtelenné tűnt – írja a háborúban átéltekről Viktor E. Frankl. – A nagyobb időegység, talán egy hét, úgy tűnt, gyorsabban múlt el. A lágertársak egyetértettek abban, hogy a hét gyorsabban telik el, mint egy nap.”⁶ Az „intézeti idő” élményét hasonlóképpen ábrázolja A varázshegyben Thomas Mann is: „Ha az egyik nap olyan, mint a másik, akkor valamennyi egy napnak tetszik, s teljes egyformaság esetén a leghosszabb élet is rövidnek érződne, és észrevétlenül repülne el.”⁷ A fogvatartottak – akiknek az időélménye, mint a továbbiakban látni fogjuk, hasonló a Frankl vagy a Mann által írottakhoz – több szempontból is érdekeltek az esetenként kínzó lassúsággal vánszorgó napok „felgyorsításában”. Egyfelől szeretnék, ha a büntetés ideje szinte észrevétlenül repülne el, másfelől pedig jelentős szankciókkal jár a társak részéről is, ha valaki „recseg a zárkán”: „Még a lassú időt is lassította előzetesen – írja K. Zsolt –, amikor a társaim kínlódtak, siránoztak, vagy az

5 Douwe Draaisma: Miért futnak egyre gyorsabban az évek? Typotex Kiadó, Budapest, 2003

6 Idézi Losonczi Ágnes: Az ember ideje. Holnap Kiadó, Budapest, 2009

7 Thomas Mann: A varázshegy. Európa Kiadó, Budapest, 1988

ügyükről kezdtek el mesélni, és latolgatták az esélyeiket. Volt, hogy nem bírtam tovább, én sem akartam megreccsenni, ezért szóltam az embernek, hogy hagyja abba, vagy kérésse át magát másik zárkába, mert fejbe csapom.”

Pszichológiai kísérletek tanúsága szerint⁸ minél több esemény történik egy adott időtartam alatt, annál rövidebbnek tűnik az eltelt idő. A hétköznapi stratégiáinkhoz hasonlóan a fogvatartottak is igyekeznek többféle, lehetőség szerint értelmes és/vagy szórakoztató tevékenységbe belefeledkezni. (Mindezt jól példázza egy 35 évre ítélt férfi rajza az időről: a képen egy homokórába helyezett jégkockákra süt a nap; ha megfelelő az „idő”, akkor a hetek-hónapok csak úgy folynak, „hidegben” azonban minden „befagy”, és megállni látszik.) A tanulás, a rajzolás, a sportolás, a vallásos tevékenység – különösen a napokat imákkal rendszerező muzmánok esetében – vagy a munka mellett előfordulnak azonban ránézésre nehezen értelmezhető cselekvések. F. Gábor viszonylag kis létszámú körletre került, ahol a korábbiál jóval szűkebb volt a mozgástere. Hamarosan elkezdett trágárságokat kiabálni a szomszédos körleten elhelyezetteknek, akikkel ezt megelőzően kiváló volt a zárkatársai viszonya (élelmiszerral, cigarettával kereskedtek, beszélgettek és így tovább). A szélsőségesen újdonság- és élménykereső temperamentummal jellemezhető Gábor nehezen viselte az ingerszegény környezetet, a monotonia megtörése érdekében egyre nagyobb balhékat robbantott ki a szinten – csak úgy, na-loműzőként. Ehhez szorosan kapcsolódva F. Tamás így ír az elítéltek közötti pletykálkodás funkciójáról: „A srácok időnként a legvadabb történeteket találják ki magukról, rosszabb esetben meg egymásról, ami rengeteg verekedés forrása is egyben. Szerintem ez szánalmas, de elhallgatja az ember. Telik vele az idő.” A történetek „kiszínezésének” hasonló okaira világít rá Z. Sándor is: „Néha sztorizunk a zárkán, de lassan kívülről tudjuk már mindenkiét. Sokszor pont ezért nem idegesítenek az ilyen Mercim meg olyan BMW-m van«féle mesék. Jót röhögök magamban, hogy milyen átlátszóak az emberek.” Részben a „zrikálások” és a balhék izgalomfokozó szerepével hozható összefüggésbe, hogy a jelenlegi pácienseim nagyobb hányada emlékszik vissza úgy a fiatalonuk börtönében eltöltött éveire, amint ahol „jóval gyorsabban telt az idő, mint most”. Egyrészt a felelősségtudat hiányára hivatkoznak („Akkor még nem voltak gyerekeim, nem foglalkoztam senkivel”), másrészt pedig az önbecsülés és az előnyösebb pozíció fenntartásáért vívott permanens küzdelemnek hálásak az idő gyorsabb múlásáért. „Pörögtek a napok, mert nem hagytuk unatkozni egymást – állítja O. Gusztáv. – Nagyon betyár emberek voltak Tökölön, én meg nem akartam lekerülni a senkiházi csicskák közé. Egy folytában résen voltam, zajlottak az események, ment az idő.”

8 Idézi Douwe Draaisma: i. m.

A vánszorgó idő élményét az esetenként „áramlatélménnyel járó”, izgalmas tevékenységekbe feledkezéssel szemben leginkább a *tétlenséggel* és a *tehetetlenséggel* kapcsolatban említik a fogvatartottak. Az idő akkor telik a leglassabban, amikor *várni kell* valamire – lásd például a szabadulás előtti „utolsó ötven nap” szindrómát, amely fokozott nyugtalansággal és feszültséggel jellemezhető –, illetve amikor olyan problémák adódnak, amelyeknek azonnali megoldására a helyzetükből adódóan képtelenek (családi gondok civilben, újabb büntetőügy stb.). A lassan csordogáló idő élménye, amint azt a fogdán falcoló E. Miklós példája kapcsán már említettem, a negatív értelmű *jelentudatosság* fokozódásával jár együtt. Amikor az aktuális és a kívánatos állapot közötti különbség elviselhetetlennek tűnik, a fogvatartott telítődik az „itt és most”-tal (sokszor éppen az ideális helyzetről szóló fantáziákat mozgásba lendítő, irreális ábrándozásra készítő ingersegény környezet az, amely az elviselhetetlenség fokozza a jelentudatosságot). Az idő komplexitása elvesz: megszűnik a múlt-jelen-jövő hármassága, és a jövőre orientáltság helyett a személy a végtelennek tűnő pillanatba ragad. (Pontosabban: a fogvatartott azt éli át, hogy az aktuális helyzet elviselhetetlensége a jövőben sem fog változni: a jelen élmény szörnyűsége „örökkön-örökké” tart majd.)

Mindezek miatt a börtönhelyzettel viszonylag jól megbirkózó fogvatartottak igyekeznek elkerülni, hogy „tudatában legyenek az időnek”. Úgy gondolják, hogy a percek/napok számlálása, az órák nézegetése, azaz az idő múlására fordított figyelem elsősorban az elkeseredettségüket növelné. A 15 éves fegyházbüntetését töltő M. László így ír erről: „Néha még a »csak az éveket számolom« taktikámat is nehéznek érzem. Olyan, mint régen a strandon, amikor a víz alatt akartam átúszni a medencét. Az ítélet két végpontja jelentik a medence széleit, és az idő a víz. Félek, hogy ha kidugom a fejem a vízből levegőt venni – vagyis gondolkodni az időn, az elmúláson és az ítéleten –, megáll az idő, nem tudom majd feldolgozni a börtönt, és valamennyire belebolondulok.” Hasonló élményt említ O. Gusztáv, aki egyszer a fogdán elhatározta, hogy megpróbál „maximálisan átélni öt percet”. Figyelte az óráját, és hangosan számolni kezdte a másodperceket: „Ezután kimatekoltam, mennyi időt kell a fogdán lennem, sőt mennyit kell még börtönben töltenem – és frászt kaptam!”

Az „időtudatosság” kínzó hatásait elkerülendő, a fogvatartottak elsősorban presztízstárgyakként és nem az időmérés eszközeként tekintenek a drága karórájukra. Mivel az egyenruhák vagy a praktikusan kopaszra borotvált fejek világában az óra szinte az egyetlen eszköz, amelyen keresztül a fogvatartott a *saját testén*, a megjelenésén keresztül fejezheti ki az identitását és az értékeit, a replika Rolexek, Patekek és egyéb karórák hihetetlenül népszerű státusszimbólumok. Időmérő funkciójuk azonban az említettek miatt erőteljesen háttérbe szorul az értékfejlesztő sze-

repekör mellett: „Óramániás voltam már kint is – emlékszik vissza O. Gusztáv. – A börtönben meg kellett szoknom, hogy ne nézzek rá állandóan. Nincs szükségem arra, hogy folyamatosan tisztában legyek velem, mennyi az idő. A felügyelet úgymint mindig a tudomásomra hozza, ha akarom, ha nem.”

Az általam gyűjtött vélemények egyik legérdekesebb ellentmondása, hogy a fogvatartottak megemlítik ugyan, hogy a várakozás perceiben telik leglassabban az idő – amikor például könyvtárba vagy beszélőre sorakoznak –, másfelől azonban a hétvégéket tartják a legelviselhetlenebbnek, mivel azok „unalmasak: olyankor nincs mire várni”. Nem jön levél, csomag, ritkábbak a nevelők által vezetett csoportfoglalkozások is. Egy olyan világban, ahol előfordulhat, hogy egy pénteki migrén kezelésére kapott javaslat az „Iratkozzon fel a keddi orvosi rendelésre!”, a várakozás keltette permanens frusztráció az egyik legégetőbb, megoldásra váró probléma a rabok között. (Hasonlóképp említhetném még azt az irritábilisbél-szindrómával kezelt páciensemét, aki a negyvenfős zárkában kapott reggelente pánikrohamokat amiatt, mert a vécéhasználatnál is a „menőké” volt az elsőbbség.) Kérdés tehát, hogy a „vesztégetés” megnyújtja-e az időt, vagy épp ellenkezőleg: a hétvégék unalmát figyelembe véve általában inkább felpörgeti?

Az összegyűlt adatok elemzésekor kiderült, hogy a várakozás közvetlenül a várt esemény előtt meghosszabbítja ugyan az időt – a jelentudatosság felerősítése által –, maguk a történések azonban az idő értelmes egységekre tagolásán keresztül gyorsíthatják. Érthetőbbé válik mindez, ha az előzetes letartóztatásba helyezettek tapasztalataira gondolunk. „A jogerős előtt még van esély arra, hogy szabaduljunk, emiatt feszültebb az ember. Örökké csak vár valamit, így viszont tényleg olyan, mintha megállt volna az idő” – írja Z. Sándor. Mások azonban érdekes módon az idő felgyorsulásáról számoltak be: „Nem a legvégére koncentráltam – állítja O. Gusztáv –, hanem arra, hogy harminc nap múlva úgymint kiengednek. Egy hónap, és otthon vagyok! Aztán havonta újrajátszottam ezt, amíg meg nem kaptam végül mégis a letöltendőt.” Úgy tűnik, hogy a bizonyos időközönként meghosszabbított előzetes letartóztatást azok viselik jól, akik – irreális ábrándozás vagy ügynevezett pozitív illúziók segítségével – képesek beleélni magukat a 30–60–90 nap rendjébe (abba, hogy „csak ennyit kell kibírni, és mehetek haza”). Aki ebben – részben a korábbi tapasztalatai, részben a várható ítéletet valószínűsége miatt – nem hisz már, és kizárólag a várakozás bizonytalanságát érzékeli, rendkívül kínzóan és lassúnak éli meg a jogerős ítélet meghozataláig tartó időt.

A várakozás idejével való megbirkózásra hasonló stratégiákat láthatunk a többéves ítéletet töltők esetében is. A hosszú börtönbüntetést gyakran oly módon „darabolják szét” a fogvatartottak, hogy az elsőfokú ítéletet megfellebbezik, majd várnak a másodfokú tárgyalásra, a perújrafelvételre, a strasbourgi döntésre vagy a

kegyelmi kérvényükre adott reakcióra. A beadványok és a kapott válaszok afféle mérföldkövekként funkcionálnak: a beláthatatlan időt kezelhető egységekre bontják (így például nem azt írják a rájuk várakozó feleségnek, hogy „Öt évet kaptam”, hanem azt: „Másodfokon valószínűleg elvesznek belőle, tehát jövőre kint vagyok” – a későbbiekben pedig ez a rituálé ismétlődik a szabadulásig). Gyakran bevalottan az időstrukturálás szerepét játsszák a büntetés-végrehajtási dolgozók elleni feljelentések is: „Az egyik, szerintem elmebeteg zárkatársam írt a Katonai Ügyészségre – mondta B. Csaba. – Próbáltam lebeszélni, mert látszott, hogy semmit sem lehet megállítani a vádaktól, amire azt felelte, ezzel is megy az ideje.” Hosszú ítéleteknél hasonló funkciót töltenek be az időszakonként beadott átszállítási kérelmek is: új környezetben az eltérő szabályok megtanulása, a követelményekhez való alkalmazkodás és a beilleszkedés miatt „szárnyalhat” az idő.

Egy másik példa lehetne a fogda első ránézésre strukturálatlan – éppen ezért hosszabb távon elviselhetetlennek tűnő – tere és ideje is. Úgy tűnik, a magánelzárás-büntetést azok viselik a legjobban, akik képesek kialakítani egy saját napirendet, mint ahogy azt K. Zsolt is tette: „Ha fogdára kerül valaki, legjobb, ha rendszerezi a napjait. Ez azért fontos, mert sokan beleragadnak a nyomasztó négy falba – ami hely hiányában elég közel van –, és egész nap csak fekszenek. Mindenfélén jár az agyuk. Akadnak olyanok, akik megszámlálják, hány lépés faltól falig a zárka, és egész nap járkálnak fel-alá, úgy, hogy majdnem megőrülnek. Ha viszont az embernek van egy megszokott órarendje, még a fogdán sem érzi nehezebbnek az időt. Én a reggelit követően általában kimegyek sétára, kiszellőztetem a fejem, majd a szabad levegő után feltakarítok, és olvasok ebédig. Egy kevés sziesztázás, majd tornázok egy jó órát legalább. Ezután jöhetnek az olyan apróságok, mint a levelek megírása, vagy ha sikerül becsempészni, akkor rádiózás. És már ott a vacsora, váltás, és el is telt a nap.”

Az idő lassulásának és gyorsulásának problematikájával szorosan összefügg a megküzdés kérdésköre. Medlicott 1999-es vizsgálata érdekes következtetésekkel szolgál öngyilkossági kísérletet elkövető, illetve jó coping stratégiákkal bíró fogvatartottak időhöz való viszonyáról⁹. Korábban feltételezték, hogy a büntetés hossza az egyetlen, amely a fájdalmas kapcsolatot létrehozza az idő múlása és a börtönélmény között – a kutatás azonban meglepő eredményeket hozott (amelyekkel összezseng M. László megállapítása is: „Az ítélet hossza fejben dől el”). A „gyenge megküzdők” reménytelennek látták az előttük álló éveket: úgy érezték, jövő idő egyszerűen nem létezik, és a jelen szörnyű állapota – az üres és unalmas percek, a „kikényszerített henyesség” a börtönben – örökké tart majd. Velük ellentét-

⁹ Diana Medlicott: Surviving in the Time Machine: Suicidal Prisoners and the Pains of Prison Time. Time & Society, vol. 8, no. 2, 1999

ben a pszichiátriai problémáktól mentes, az intézeti élethez jól alkalmazkodó elítéltek képesek voltak beilleszteni a büntetést a saját életútjukba, és jelentéstartalomban elhelyezni (mindezt részletesen elemzem *Az életút egésze és a börtön ideje* című fejezetben). Számukra az ítélet hosszától függetlenül jóval gyorsabban és tartalmasabban telt az idő.

A „gyenge megküzdés” példája a fogdán szinte naponta kisebb-nagyobb önkárosításokat elkövető E. Miklós lehetne. Elmondása szerint a falak között, „az ürességben” képtelen másra gondolni, mint arra, hogy az előtte álló húsz nap *sahasem* fog véget érni. A jövőbe vetett hit hiánya, a „nem múltó idő” képzelete végül olyan intenzív negatív emóciókat váltott ki, hogy mindent megpróbált elkövetni a helyzetből való szabadulás érdekében. Az egyebek mellett a nikotin megvonását is nehezen toleráló Miklós esete arra is rávilágít, hogy azok a szerek, amelyeket a fogvatartottak az idővel való megküzdés elősegítésére használnak, sok esetben a kívánnal ellentétes eredményre vezetnek. Több elítélt is beszámolt arról, hogy a kávézás és cigarettázás kisebb egységekre osztja a napot, és afféle jelzésekként szolgálnak az idő múlására: *„A reggeli kávé és cigi, pláne, ha olyan zárkában vagy, ahol jut mindenkinek, közösségformáló erővel bír – állítja F. Tamás. – Egyesek csak merednek maguk elé, de másoknak megered a nyelve, jó kis beszélgetések alakulhatnak ki. A kávézás időpontjai kötöttebbek. Ha valaki sokat dohányzik, észre sem veszi, csak reflexszerűen rágyújt. Persze tényleg vannak kiemelt cigik: ébredéskor, kaja után, lefekvés előtt.”* Az élvezeti szerek hasonló, tagoló szerepét említette F. Gábor is, amikor arról beszélt, hogy belefáradt abba, hogy órák óta kártyáznak némán a zárkatársával. *„Rágyújtunk? Kávézzunk? Egy idő után már azt is untam, ahogy a Pisti kérdezte. Inkább nekiálltam idegesíteni, stuffolni a fegyházásokat.”*

A kávé és cigaretta mellett a testedzésnek, illetve a testépítéshez használt anabolikus szteroidok kúraszerű használatának is lehet időtagoló funkciója (*„Hétfő: hát-bicepsz, kedd: mell-tricepsz; szerda: láb-váll, csütörtök: pihenő, aztán kezdem előlről”* – áll egy fogvatartott edzésnaplójában. Az illegális szteroidokat hasonlóképpen több hónapon át szedik – esetleg injekciókúrákkal felváltva használják a tablettás kiszerezésű készítményeket –, majd a „májkímélés” és „tisztulás” időszakai következnek.) A „gyűrés gyógyszereken” kívül a tudatmódosító szerek a börtönkereskedelem legnépszerűbb árucikkei, különösen a Rivotril nevű benzodiazepin-tabletta. A hagyományosan szorongásoldásra használt gyógyszer nagy mennyiségben az éberség jelentős mértékű csökkenését, sőt öntudatvesztést is okozhat. A rabnyelven csak „hibernáltsággént” emlegetett állapot legfőbb vonzereje, hogy a negatív gondolatokkal és fájdalmas fantáziaképekkel bombázó öntudat mellett az időérzés is megszűnik. Ahogy azt H. Árpád magyarázta: „Több

nap, sőt olykor egy egész hét kiesik, ha be vagyok állva. Ennyit nyerek vele. Ennyivel kevesebb ideig kell itt szenvednem.”

A felsorolt idézetek alapján nyilvánvalónak tűnhet, hogy a különböző kémiai addikciók (koffein-, nikotin- és nyugtatószer-dependencia), illetve a testedzésfüggőség kialakulása részben az idővel való megbirkózás kísérleteinek tekinthető. A jelenség (egyik) árnyoldala azonban, amikor „áruhiány” esetén, a fellépő megvonásitünet-csoport következtében az idő még a korábbinál is őrijtőbb lassúsággal kezd vánszorogni: „A különböző drogok szerintem a világ legnagyobb tálmányai – vélekedik M. László. – Ha van, az idő sokkal kellemesebben telik, és a feszültség is elpárolog. Viszont a várakozáskor, ahogy írtam már, lelassul az idő, főleg, ha utána sem jutunk hozzá valamiért. Az erre szánt idő mintha sohasem akar elmúlni. Az idegesség egyre fokozódik, legyen szó akár cigiről, gyógyszerről vagy egyéb cuccról, és leggyakrabban ez a felhúzottság a betámadások, lerablások és verekedések kiindulópontja.”

Noha nem állíthatjuk, hogy az élvezeti szerek használata kizárólag a gyenge megküzdési képességekkel bírók inadekvát stratégiája volna, megfigyeléseim szerint a börtönhelyzettel sikeresen megbirkózók igyekeznek keretek közé szorítani a fogyasztásukat: „A nikotin az egyik legszörnyűbb drog – állapítja meg B. Zoltán. – Korábban, amikor még nem tudtam uralkodni a gondolataimon, ha kifogyóban voltam a cigarettából, én is stresszeltem. Ingerlékeny voltam, nem figyeltem a környezetemre, és sokszor megalázó helyzetekbe kerültem. Az elmúlt két évben csökkentettem az adagot, és ma már nem érint olyan érzékenyen, ha elfogy.” Az addikció problematikája azonban csupán az egyik terület, amely megmutatja, hogy a jó megküzdőknek minőségileg más a viszonyuk a belső időérzékükkel. Számukra az ítélet ideje kevésbé kényszerítő jellegű (vö. mindezt K. Zsolt megjegyzésével: „Amikor lassan telik az idő, olyan érzésem van, mintha mindent, amit csinálok, kényszerből tennék – kizárólag az idő miatt.” Hasonló gondolatokról számol be egy rosszúl megküzdő páciens, Z. Sándor is. Számára azonban a kényszer a büntetés töltésének egészére rányomja a bélyegét: „Itt bent mindent csak azért csinállok, hogy teljen az idő, nem pedig azért, mert kint is ehhez lenne kedvem.”)

Medicott kutatási eredményei szerint a pszichiátriai problémáktól mentes fogvatartottak jellemzői: saját időbeosztás kialakítása a lehetőségekhez mérten, autonómia gyakorlása az idő felett, azaz lényegében a szabadság átélése az idő kontrollálásának visszaszerzésén keresztül. Amint a 15 éves börtönbüntetését töltő, a korábbi depressziójából felépült, írással, tanulással és újabb, civil kapcsolatok kialakításával foglalkozó L. Szilárd írja: „Az idő múlását megtanultam befolyásolni. Úgy fejezem ki: strukturálok az időt. Ha ezt nem tenném, az idő strukturálna engem – ezt viszont nem engedhetem meg neki többé.” A jó megküzdők egyfelől elfogad-

ják a börtön nyújtotta időkereteket – nem tiltakoznak a „napirend”, a „kötött idő” és a szabályok ellen –, egyszersmind képesek a lehetőségek szerint kitéríteni őket. Minderről M. László állított össze katalógust: „Az iskola, a munka és a sport mellett a kártyázás, a rajzolás, a filmnézés és a zenehallgatás is nagyon fontos. Az új filmek vetítése hoz valami rendszerességet: általában hétvégén lehet csemegézni. Sokan megoldják a zenélést tévé és rádió nélkül is. Órákig muzsikálnak kanállal meg lavróval, és ilyenkor megy a tánc is! Nekik röppül az idő, nekem viszont, aki csak hallgatom, és szenvedek a vonyítástól, megáll. [...] A napirendet meghatározza a fokozat is. A fegyház zártabb, másfajta életritmust követel meg, mint a börtön. Sok börtönös rá van állva arra, hogy nyitás után megy szomszédolni, minden zárkára szán egy bizonyos időt, és ha elhúzódik valamelyik, talán jobb is neki, mert nem marad ideje a következőre, ezért a holt nap sűrűbb lehet. Természetesen a sztorizás, vérszívás és viccelődés az, ami ilyenkor az egyes zárkákban folyik.” Bármivel tagolják is az időt, a jó megküzdés egyik alapfeltétele a hit, hogy még a börtönfalak között is megszerezhető egyfajta tudás vagy tapasztalat, amely hasznos lehet a személyiség további fejlődése szempontjából.

Mielőtt rátérnék egy újabb, a megküzdés tekintetében kiemelkedően fontos kérdéskörre, az ítélet idejének és az életút egészének viszonyára, fontosnak tartom a fogvatartottak közötti hatalmi viszonyok szerepének rövid elemzését is. A „jó megküzdők” autonómiájának kialakítása – vagyis a képességük arra, hogy bizonyos keretek között kontrollálják a saját időbeosztásukat – a rabok informális hierarchia-viszonyaitól is jelentős mértékben függ (azaz a megküzdő képességek javítását időnként korlátozza az elítéltek rangsorában elfoglalt pozíció). A magasabb státusú elítéltek „hatalmának” lényegét egy Losonczi Ágnesről kölcsönvevett idézettel tudnám leginkább megvilágítani: „Az idő értékét nemcsak a pénz mutathatja, hanem az is, hogy ki rendelkezik mások ideje fölött, hogy ki az, aki használja, vagy kihasználja mások idejét, és kik azok, akik még a saját idejük felett sem rendelkeznek, akik a maguk idejének sem lehetnek urai. Az idő birtoklása olyan mutató, amivel leírható a társadalom hierarchikus viszonyrendszere. Értékhierarchia tükröződik abban, ahogyan az egyik ember a másik idejével él: hogy ki kinek az idejét tartja tiszteletben, kinek az ideje értékesebb, ki kit várta meg.”¹⁰

B. Andrászt néhány hónappal ezelőtt hívtam „pszichológusi meghallgatásra”. Miután a mágneskártyámmal kinyitottam a folyosó ajtaját, és beléptem, a már régebb óta ott várakozó elítéltek egy csoportja Andrászt megelőzve tódult ki a lépcsőházba. András csendben megvárta őket, majd hozzám lépett, és azt mondta: „A tiszteletlenség soha sincs elfelejtve. Megjegyeztem őket. Megkapják majd, amit

¹⁰ Losonczi Ágnes: i. m.

ezért megérdemelnek.” A későbbi beszélgetés folyamán kiderült, hogy András úgy gondolja, az intézet valamennyi fogvatartottjának ismernie és respektálnia kell őt. Elvárja, hogy az elítéltekből való sorban álláskor a tömeg kettéváljon előtte, vagy hogy telefonáláskor előreengedjék. A sétaudvarra történő levonuláskor az első között áll – hogy a többiek motozása ne az ő szabad levegőn tartózkodásából vegyen el értékes perceket –, de visszavonuláskor a sor végén araszol. A zárkában őt kínálják meg először az érkezett csomagokból, és ő az, aki még friss pornóújságokkal húzódhat be a mosdófülkébe. Senkinek sem köszön előre, és ő dönti el, kitől fogadja el az üdvözlést, sőt: hogy kinek tiltsa meg, hogy hozzá szóljon. Az ő ideje jóval „értékesebb” tehát, mint a börtönben élők közül bárkié.

A börtönmenők, az úgynevezett jógycerek nemcsak a saját időbeosztásuk, de gyakran gyengébb társaik ideje felett is rendelkeznek¹¹. Utasíthatják a többieket arra, hogy a saját leveleik megírása helyett az ő beadványaikat készítsék el, hogy velük eddzenek, amikor inkább misszióra mennének, vagy hogy a programjaik szervezését az ő napirendjüknek – kedvenc tévéműsoraiknak, zenehallgatási szokásaiknak, edzéstervüknek – rendeljék alá. Ebből a szempontból érdekes az emlékezéshez és a felejtéshez való jog is: nem ritka, hogy a „menők” többéves sérelmeket torolnak meg agresszívan a szállításban való találkozáskor, mindamellett a náluk alacsonyabb presztízsűektől elvárják, hogy ne emlékezzenek bizonyos korábbi sérelmeikre. B. András például már a befogadásakor súlyosan bántalmazott egy fogvatartottat, aki állítólag évekkal ezelőtt tisztelenül beszélt vele az előzetesházban, de nem tűrte az acsarkodást két régi ellenfél között, amikor azok az ő zárkájába kerültek.

Egy másik történetben P. Márk, aki korábban a dolgozók körletén egyre jobb megküzdési stratégiákat dolgozott ki – nyelveket tanult, szakköröket indított, egyetemi felvételigre készült stb. –, elvesztette a munkáját. Az új, nem dolgozó zárkában különösképp számított, afféle csodabogárnak, akire rövidesen rásütötték a „besúgó” bélyegét. (Egyebek mellett amiatt, mert egyik alkalommal túl kevés időt töltött a beszélőn. A nővére közölte vele a nagymama halálhírét, majd úgy döntött, félbeszakítja a látogatást, mert néhány hónapos csecsemője vigasztalhatatlanul sírt. Márkot, miután visszatért a társai közé, azzal vádolták, hogy inkább rövidebb időt tölt a családjával, csak hogy ellenőrizhesse a többieket, nem lopták-e el a csomagját. Kitalálták, hogy talán nem is a nővérével, hanem az intézet operatív tisztjeivel beszél.) A stigmatizáció következménye az lett, hogy a zárkatársak „megtiltották” Márknak, hogy szakköri foglalkozásokat tartson. Pszichológusi meghallgatásokra is csak alkalmanként, titokban tudott eljutni. A korábbi, számára jelentős tevékeny-

¹¹ Minderről részletesen Fiáth Titanilla: Jógycerek a börtönben. Café Babel, 2009/58.

ségek feladása után, illetve a „jögycerek” terrorjának hatása alatt úgy érezte, hogy „a jelenlegi zárkában töltött másfél hónap többnek tűnik, mint a dolgozóként eltöltött három év”. Végül átszállítási kérelmet adott be egy másik intézetbe, ahol reményei szerint foglalkoztatni tudják majd.

Az életút egésze és a börtön ideje

„A börtön egy választóvíz – írja L. Szilárd –, olyan, mint az ötvösöké. Van, akít szétmarnak az évek, és az a brutalitás, ami folyamatosan körülveszi. Ezt leküzdve kell értelmes elfoglaltságot találni.” Míg a pszichiátriai problémáktól alapvetően mentes, jó megküzdési technikákat alkalmazó fogvatartottak az idejük strukturálásában érdekeltek, addig a rosszul megküzdők – a negatív érzelmek túlsúlyával, beilleszkedési problémákkal és szuicid kísérletekkel jellemezhető fogvatartottak – a büntetés idejét permanens szenvedésként élhetik át. Az egyik legfontosabb különbség a két csoport között, hogy a gyengén megküzdők a büntetést *elpocsékolt időként* fogják fel az életútjuk egészét tekintve. Úgy vélik, egyfajta törés keletkezett az élet-történetükben: a büntetés ideje afféle „zárójeles idő”, „nem valódi élet”. Az „igazi idő” odakint kezdődik majd újra. Sokan olyannyira nem veszik számításba a börtön töltött éveket, hogy a valódi életkorukról is megfeledkeznek. Jewkes¹² említ például elítélteket, akik döbbenet tapasztalják, hogy a testvéreik tinédzserkorú gyermekeivel jobban kijönnek, mint a velük egyidős rokonokkal: kamaszként börtönbe kerülve egyszerűen képtelenek elfogadni, hogy időközben akár húsz év is eltelt, és már nem serdülők. Ahogy egy a hatvanas éveiben járó interjúalanya fogalmaz: *„Egyetlen napot sem öregedtem a börtönben. Még mindig harminc vagyok. Néha csodálkozom, miért nem jutok semmire a női örákkal, aztán belenézek a tükörbe, és persze sokkot kapok.”*

Az ítélet „értelmetlenségéről” és az ezzel összefüggő negatív érzelmekről így ír az 53 éves férfi, G. Dénes: *„Mindenre sajnálom az itt töltött időt, amely cél és értelem nélkül folyik el mellettem – és velem együtt természetesen, hiszen öregszem napról napra. Rengeteg időm van mindenre, mégis mindenre sajnálom. Milyen célt találjak még? Nemigen érzem, hogy valamit tartogatna számomra az élet. Esténként már alig várom, hogy elaludjak, és ne tudjak semmiről.”* (Mindez természetesen a hosszú ítéletes, idősebb fogvatartottak problematikájára is rávilágít: nehéz egyidejűleg siettetni az ítélet múlását, egyszersmind szembesülni azzal, hogy a hátrahagyott napok nemcsak a szabaduláshoz, de a halálhoz is közelebb juttatnak.)

12 Yvonne Jewkes: Loss, liminality and the Life Sentence: Managing Identity through a Disrupted Lifecourse. In: Alison Lieblich – Shadd Maruna (eds.): i. m.

Az idézettel összefüggésben megemlíteném, hogy a jó és rossz megküzdők között nagyszerűen differenciál az estéhez/éjszakához való viszony is. A fogvatartottak legtöbbször ezeket a napszakokat említették „kedvencekként”, azonban nem mindegy, miért.

Míg a rosszul megbirkózók az alvás lehetősége: a „teljes öntudatlanság” és a „máshol lét” miatt választják az éjszakát, addig a jó megküzdők azért, mert végre „eltűnik a személyzet”, megszűnik az „utasítás”, és azt tehetik, amihez kedvük van (vagyis megélik a szabadságot és az autonómiát). Amikor megkértem a fogvatartottakat, hogy ha van kedvük, rajzolják le, mit jelent számukra a börtönidő, egyikük – egy számos önkárosítást elkövető, 34 éves férfi – egy alvó törpét festett a következő szöveggel: *„Az alvás számomra felpörgeti az időt, ilyenkor elfelejtek minden bűt és bánatot.”* Hasonló álláspontot fejt ki a kedvenc időszakairól a 22 éves, jelenleg súlyosan depressziós T. Róbert, aki a büntetést „teljesen értelmetlennek” látja, mert *„csak addig volt valamennyire elviselhető, ameddig a barátnőm tartotta bennem a lelket”*. *„A telet szeretem bent – írja –, mert hamar besötétedik, és gyorsabban eltelnek a napok, hetek. A nyarat egyenesen gyűlölöm bent. Nemcsak, mert kiállhatatlan a hőség a zárakban, hanem mert a civil életben nagy a pörgés, jó bulik mennek, én meg be vagyok zárva a nyár közepén, ami nem egyszerűen szar érzés.”*

Röviden visszatérve még a jelentés nélküli börtönévektől szenvedő G. Déneshez: a 15 éves ítéletet töltő férfi helyzetét tovább nehezíti, hogy úgy véli, ártatlanul kapott büntetést. A rendkívüli eseményekben – szökés, szuicidium – részt vevő fogvatartottak között gyakran tapasztalhatjuk, hogy igazságtalan bírói döntés áldozataként tekintenek magukra. Kérdés, hogy az ártatlanság hitének fenntartása tovább nehezíti-e a börtönéveket, vagy ellenkezőleg: ahhoz, hogy az elítélt képes legyen a korábban már említett időtagoló stratégiákkal élni – beadványokat írni Strasbourgtól kezdve a köztársasági elnökig bárkinek –, lényegében elengedhetetlen, hogy bizzon az „igazában”. Korábbi, a Hospice Alapítványánál rákbetegekkel végzett munkámra visszagondolva úgy vélem, a pszichés nehézségekkel sikeresen megbirkózó haldoklókhoz hasonlóan a fogvatartottak körében is létezik egyfajta „kettős tudat”. A rákbetegek egy része egyfelől tudatában volt annak, hogy rövidesen meg fog halni: elbúcsúzott a családtagoktól, és végrendelkezett. Mindemmellet azonban folyamatosan fenntartotta a reményt is (például, hogy talán Amerikában éppen most készítették el a rák ellenszerét, amely rajta is segíthet). Ehhez hasonlóan a kompetens fogvatartottak oly módon képesek a kegyelmi kérvények és egyéb beadványok sikerében reménykedni, hogy közben nem veszítik szem elől a valóságot (azaz a vágyott, idő előtti szabadon bocsátásuktól függetlenül is értelmes időként hasznosítják a börtönbeli mindennapokat).

Shadd Maruna brit kriminológus¹³ szerint az „öntudatlanság híveivel” szembeállítható jó megküzdők „jövátételi” vagy „megváltás-narratívák” segítségével alkotják meg vagy mesélik újra az élettörténetüket. Azoknak, akik képesek megbirkózni a börtönélettel, gyakran megváltozik az „énelményük” is: képesek lesznek egy a múlttól viszonylag független identitás felvételére (például az autótolvaj szakmát tanul, és úgy gondolja, hogy a jövőben a bűnözés helyett szakácsként fog boldogulni). A múlttal való szakítás azonban akkor válik hasznosíthatóvá, ha párhuzamosan megteremtődik a folytathatóságba, vagyis a jelen és a jövő idő közötti folytonosságba vetett hit is. A jó megküzdők tehát olyan cselekvésekkel jellemezhetőek a zárt intézetekben, amelyekről úgy gondolják, hogy nem csupán a bennlét alatt értelmeseek – mint amilyen a jutalom reményében végrehajtott viráglocsolás a nevelői irodában –, hanem amelyeknek az életút egészét figyelembe véve is lehet jelentőségük.

A teljes élettörténet perspektívájából még az idő felgyorsítását elősegítő, börtönben végzett munka is megkaphatja az „értelmetlen robot” címkét: *„Akadnak emberek – vélekedik K. Zsolt –, akik kizárnak maguk körül mindent, és droidszerűen teszik nap mint nap ugyanazt. Ha dolgozik az illető, reggel felveszi a munkát, végzi a csip-csup dolgait, de eközben is a másnapi kivonuláson jár az agya. Nem érdekli semmi, mert azt hiszi, így hamarabb eltelik az idő. Szerintem ez az igazi hibernáció. A lényeg abból adódik, hogy elfelejtjük, kik vagyunk, és csak tesszük, amit mondanak nekünk. Nem gondolkodni, és nem gondolni azokra, akiket kint hagyunk, viszont elég veszélyes.”*

A „hibernáltság” elleni küzdelmet számos fronton megvívhatják az elítéltek. Akadt olyan, póniksindrómával kezelt kliensem, aki az ítéletét amiatt tartotta kihagyhatatlannak az élettörténete szempontjából, mert a tapasztalat, hogy képes volt túlélni alkalmanként a poklot is, megerősítette az önmagába vetett hitét, az énhatékonyság észlelését a rohamok fellépésekor. Az egyik dropprevenciók csoportfoglalkozáson, ahol a traumatikus emlékek törlésére irányuló legújabb tudományos kísérleteket vitattuk meg, a résztvevők nagyobb hányada állította, hogy sohasem élne a negatív memóriatartalmak eltüntetésének lehetőségével. Elfogadták, hogy az olyan keserű tapasztalatok, mint a börtönben töltött évek, is gazdagították a személyiségüket/önismeretüket azáltal, hogy valamennyire megtanultak különbséget tenni „jó” és „rossz” között. *F. Tamás* szintén igyekszik „nem kihajított időként” tekinteni a büntetésére: *„A civil életemben eltöltött életidőmhöz képest szinte ugyanennyi a rám kiszabott büntetés. 15 év távlatát igen nehéz belátni. Ezen idő alatt kétszer annyit kell tanulnom, kétszer annyira kell akarnom és küzdenem, mint odakint tenné azt egy korombeli. De jó ez így, ad valami tartást. El kell érnem olyan*

13 Idézi Yvonne Jewkes: Uo.

dolgokat, amik még ebben az életben is büszkévé tehetik azokat, akik szeretnek. És ebben a legnagyobb szövetségesem maga az idő.”

A tapasztalataim azt mutatják, hogy az életút egészébe értelmesen beilleszthető börtönidő koncepciója a megküzdés sarokköve. Ebből a szempontból azonban keveset számít, hogy a jövőkép mennyiben kapcsolódik a későbbi kriminalitáshoz. Akadnak elítéltek, akik a patinásabb alvilági hírnév megalapozása, illetve a stabilabb bűnözői kapcsolatháló kiépítése miatt nem érzik elpocsékoltnak az időüket. Az ily módon gondolkodók – általában a fiatalabbak – szinte bármire képesek a renoméjuk tisztán tartása érdekében (verekedésekbe bonyolódnak, ha megneszelik, hogy valaki „vamzernek” minősítette őket; a bűnvádi eljárást is kockázatosnak agresszív, ha egy „barátjuk” melletti kiállásról vagy a „tűzállóságuk” bizonyításáról van szó). Szerencsére a „szociálpozitív” stratégiák bevetésére – mondjuk az érettségi vagy felsőfokú bizonyítvány megszerzésére, különböző szakmák elsajátítására vagy a sportkarrierre való felkészülésre – is akadnak példák. Az érettségire készülő, angolul tanuló és rendszeresen konditerembe járó Á. Tibor az ítéletét egyfajta „rekreációs folyamatként” értelmezte újjá. Sok más drogfüggőhöz hasonlóan ő is úgy vélekedik, hogy talán már nem lenne életben, ha nem kapott volna letöltendő fegyházbüntetést. *„Felszabadító érzés volt ráébredni, hogy mindannyian követünk el hibákat, és ezek alapvető fontosságúak a fejlődésünk és az előrehaladásunk szempontjából. A rekreáció számomra a testi-lelki harmónia, a sportorientált életmód, az egész életen át tartó szellemi és fizikai aktivitás, a jó közérzet programját jelenti. Megújult energiával és optimizmussal tölt fel.”*

A „kint” és a „bent” ideje

Losonczi Ágnes szerint napjaink felgyorsult, rohanó idejében épp arra nem jut idő, amire *„nem a külső kényszer, hanem a belső szükség vezetne”*¹⁴. Megfigyelhető, hogy a börtönlakókat „civilből” sokszor épp emiatt irigyeljük: nem ritkák a zárt intézeteket „wellnessfarmokkal” azonosító börtönmitoszok és az olyan vélemények, mint például *„Bezzeg a rabok számára jut idő elmélkedésre, önmagukra figyeléssel!”* (A fegyintézetekben dolgozók persze tudják, hogy épp az *időfelesleg* az, ami sokszor elviselhetetlenné teszi a börtönéveket. Az előbbieket értelmében természetesen különbséget tehetünk a két, korábban említett csoport között: míg a rosszul megbirkózók elsősorban irreális ábrándozásra és/vagy rágódásra használják az ítélet idejét, addig a pozitív coping stratégiákkal leírható elítéltek összegzésre, el-

¹⁴ Losonczi Ágnes: i. m.

mélkedésre és megvalósítható jövőbeli tervek építésére szánják az önmagukra fordítható órákat.) Johnson tanulmánya¹⁵ szintén rávilágít a börtön világa és a modern életvitel időháztartása között tátongó szakadékra. Amíg a fegyintézet ideje afféle „vakációként” interpretálódik a falakon kívül élők, különösen a jogalkotók számára, addig az információs technológiákat továbbra is elzárják majd a fogvatartottak elől, behozhatatlanná növelve a lemaradást a civil világban való boldoguláshoz immár nélkülözhetetlen készségek és tudás terén.

A „kinti” és a „benti” időszámítás közötti különbségek nemritkán kemény konfliktusokat okoznak a rabok és hozzátartozói között. A „szinkronizáció” nehézségeit érhetjük tetten olyankor, amikor a „bentiek” ingerültté válnak a késlekedő csomagok vagy levelek miatt. A „Nem igaz, hogy nincs fél órája írni!” típusú számonkérés például nem számol azzal, hogy a börtönön kívüli világban az utóbbi évtizedekben gyökeresen megváltoztak a kommunikációs stratégiák. Az sms- vagy e-mail-küldés teljesen háttérbe szorította a levélírást, illetve nyilvánvalóan nehéz hozzászokni a börtönrendszer „tiz perc engedélyezett telefonbeszélgetés – szigorúan kötött időben” rendjéhez akkor, amikor a mobilkommunikáció segítségével bárki bármikor beszélgethet. Akad olyan család, ahol a vonalas telefon feleslegessé válása miatt már mindenki mobilít használ, mivel azonban a rádiótelefonok hívása óriási összegeket emészt fel, a szülők és a barátnő alkalmanként órákat várakozik a „kapcsolattartóként” felvezetett telefonfülke előtt. Az ügyintézőssel kapcsolatos követelmények szintén problémák forrásai lehetnek: *„Konfliktusok mindig vannak a kintiekkel – írja G. Dénes –, főleg, ha valamit csak napok, hetek alatt oldanak meg. Nem akarják megérteni, hogy itt minden perc számít (ennek főleg előzetesben van jelentősége, az ügyvéd és egyebek intézésekor). A civileknek fel sem tűnik odakint egy-két hét: túlságosan pörög minden, és nincs idejük semmire. Ebben az ingerszegény világban viszont teljesen más fogalma van akár egyetlen napnak is.”*

A „kint” és „bent” idejének összehangolására számos kiváló példát említhetnék. Akad olyan apa, aki minden délután megnézi a mesét a tévében, és utána hívja csak fel a kisfiát, hogy megbeszélhessék a látottakat (azaz az együtt töltött idő hiányát hidalja át azzal, amikor különböző terekben, de mégis – jelképesen – együtt nézik a műsort). Férjek gyakran ily módon kávéznak vagy ebédelnek „együtt” a feleségükkel és a családdal. Egy másik páciensem, miután megértette, hogy hatéves fiának elviselhetetlenül hosszú idő telik el két beszélő között, így biztatta a gyereket: *„Amikor megkérdezte a kisfiam, mikor láthat legközelebb, nem azt mondtam, hogy három hét múlva, hiszen az borzasztóan hosszú lenne neki. Azt feleltem, hogy*

15 Robert Johnson: Brave New Prisons: The Growing Social Isolation of Modern Penal Institutions. In: Alison Lieblich – Shadd Maruna (eds.): i. m.

most beszélgetünk, jövő héten küldök egy levelet, abban benne lesz a papír, és utána való héten már találkozunk is. Így ezt a rengeteg időt lényegében felbontottam három pillanatra, és a gyerek megnyugodott.”

A civilek idejével való versenyfutás klasszikus példája a „Mennyit hajlandó várni egy feleség/barátnő?” témaköre is. Ismerem olyan, tízéves feyházbüntetést tölthető elíteltet, aki ötévnyi kitartás után azt is megengedte a barátnőjének, hogy egy LT-nek (lelki társnak) keresztelt férfival hidalja át a várakozás idejét. A kérése annyi volt, hogy össze is költözhetnek akár, de beleszeretnie szigorúan tilos! Az általam megkérdezettek egyöntetűen két-három évben határozták meg a női hűség előírható időtartamát (egyebesek szerint ennél hosszabb időre kényszeríteni a partnert már nem etikus). Mindez természetesen függ a korábban együtt töltött évek számától és az elkötelezettség mértékétől, a viszony szorosságától is (törvényes feleségektől, különösen, ha közös gyerekek is születettek, hosszabb időt kívánnak meg, mint a barátnőktől). Akadnak azonban olyanok is, akik szerint a párkapcsolat csak felesleges aggodalmak forrása a börtönben (hiszen az ember agya folyamatosan kint jár, gyanakszik, esélyeket latolgat, megnehezítve ezzel az amúgy is lassan csordogáló időt). „Általában már kint érzem a vesztemet, tudom, hogy be fogok dőlni – magyarázza M. Elemér. – Olyankor megmondom a velem épp kapcsolatban lévő nőnek, hogy ennyi, kész! Nem indoklom meg, hanem olyan dolgot teszek, ami nem tetszik neki. Amikor emiatt elővesz, annyi a feleletem, hogy ha nem jó így, el lehet biciklizni. Bár tudom, hogy ez nem szép dolog, de könnyebb így véget vetni egy kapcsolatnak. Nem szeretem, ha azt hajtogatja az aktuális párom, hogy ő így-úgy kívár, aztán utána sehol semmi.”

A börtönök alatt megváltozik a kiemelt időszakok, az ünnepek jelentése és jelentősége is. Mivel a fogvatartottak nem vesznek részt a „civil időt” tagoló eseményekben, kidolgoznak egy csak bentre érvényes naptárat. Ennek alapján érdekes megfigyelni, hogy az idő linearitása, vagyis a szabadulás időpontja felé való előrehaladás mellett melyek azok a visszatérő események, amelyeket a hónapok, évek körforgásában számon tartanak. Kiemelten fontos általában a bebukás napja és a szabadulás eljövendő dátuma, illetve az ítélet „felezőpontja”, amely után érezhetően felpörög az idő (a „már kifelé megyek” ideje, úgy tűnik, gyorsabban telik). Megváltozik a szilveszter jelentése: az „új év, új reményekkel!” elvárás mellett megnyugtató többletjelentés, hogy „ismét elment egy év, lassacskán kint vagyok”. Az új év börtönbeli értelmezése jelzi, hogy még azok a rabok is, akik nagyobb egységekkel mérik az ítélet idejét, több, különböző „évet” tartanak számon. A naptári, a bebukás és a szabadulás dátumaival határolt, a szeptemberi iskolakezdéssel induló vagy a születésnapok által tagolt évek a hosszabb ítélet kezelhető egységekre osztását

segítik elő (azaz a naptári év fordulópontjain kívül számos fogódzót találnak még, amikor meg szeretnék magukat győzni arról, hogy „telik az idő”).

Egyik decemberben a Budapesti Fegyház és Börtönnel szemben álló, az ablakból jól látható, üres óriásplakáthelyet festékszóróval telefújták ünnepi jókívánásokkal („Boldog karácsonyt!” „Szeretünk!”), állt egy díszített fenyőfa képe és szívekbe rajzolt monogramok mellett). A legnehezebb ünnep kétségkívül a karácsony. K. Zsolt szerint „*kínzóan lassú az a három-négy nap. Általában komoly erőfeszítéseket teszek, hátha sikerül nem tudomást vennem róla, de ez eddig még egyetlen alkalommal sem jött össze. Ilyenkor mindenkit átjár a család és a szeretet hiánya. December 24., 25., 26.: sokszor egy külön ítéletnek látszik.*” A házastárs biztatása hosszú ítéletek leveleiben („Már csak egy karácsonyt kell kibírunk egymás nélkül!”), ugyancsak mutatja, hogy családos emberek számára az év sokszor karácsonytól karácsonyig tart. A saját születés- és névnap többnyire háttérbe szorul (a vagyonszemből időnként meghívják a zárvatársakat közös „süteményezésre”, sőt még tortát is készíthetnek, de gyakoribb, hogy csak a régebb óta egy zárkában élők köszöntik meg egymást). A hozzátartozók születésnapja viszont a korábbinál nagyobb fontosságra tehet szert: „*Kint sokszor elfelejtettük megköszöntenünk egymást – mondja O. Gusztáv. – Anyu például két hete még mondta, hogy tudja, hogy lesz születésnapom, de mostanra már megfeledkezett róla. Nekem viszont fontos, hogy gyártsam ezeket a cérnaképeket. A testvéreim születésnapja csak két hónap múlva lesz, de már elkészültem az összes ajándékkal, sőt a karácsonyi képekkel is mindenkinék.*” Fájdalmas – egyúttal leginkább számon tartott – a gyerekek születésnapja (általában negatív jelentéstöbblettel: „Már öt éves, és még nem is neveltem!”). A „közös” ünneplés megteremtésére egyszerű, mégis felbecsülhetetlen jelentőségű a Heves Megyei Büntetés-végrehajtási Intézet legutóbbi kezdeményezése, ahol a fogva tartott szülők/nagyszülők által felolvasott meséket cédére rögzítik, így a fizikai távolságot áthidalva karácsonykor szimbolikusán együtt lehetnek a gyermekekkel/unokáikkal.

A memória torzításai

Annak ellenére, hogy az ítélet ideje sokszor elképesztő lassúsággal telik, sőt nemegyszer megállni látszik, a szabadulás után gyakori tapasztalat, amit egyik visszaeső páciensem fogalmazott meg egy korábbi ítéletéről: „*Mintha egy pillanat alatt eltelt volna az egész, pedig amikor benne voltam, majd megőrültem, olyan lassúnak tűnt.*” A reminiscencia-effektus elmélete szerint életünknek azokra a szakaszaira emlékszünk vissza viszonylag élesen, amelyekből számos időjelző, azaz jelentős emlék áll a ren-

delkezésünkre¹⁶. A börtön uniformizált világában – az azonos ritmusban zajló napok, egyforma ruhák, terek, ételek stb. között – viszonylag kevés mérföldkő jelent kapaszkodót a memória számára. Ezek többnyire valamilyen szempontból kiemelkedő történések: ítélethozatal, végszállítások, nagyobb balhék vagy elszenvedett traumák („Minden korszakomnak van legalább egy meghatározó eseménye, fogda, verekedés, árulás, szoros barátság – írja K. Zsolt. – Ezekhez viszonyítom az eltelt időt”). Akad fogvatartott, aki a korábbi zárkákat visszaidézve rendezti időrendbe az eseményeket („Mindegyiknek saját története van”), a 22 éves F. Tamás pedig így emlékszik vissza: „Fiatalkorúként az érzéseim mentén rendszereztem az eseményeket. Mikor voltam depressziós, mikor örültem nagyon. Most már én is eseményekkel osztom fel az időt, konkrét személyekhez viszont nehezebben kötöm.” A televízió-nézési szokások szemügyre vétele ugyancsak érdekes következtetésekre vezet. Egyes fogvatartottak a szerint találnak fogódzókat akár több ítélet egyformaságában is, hogy végiggondolják, milyen sorozatokat vetítettek akkoriban: „Már nem azt mondom, hogy Tökölön vagy Baracsán ez meg az volt – magyarázza S. András –, hanem hogy akkor ment a Homok titkai vagy a Betty, a csúnya lány. Tisztára sorozatfüggő lettem. A Barátok közt elkapcsolásának csúnya következményei lennének a zárkában.”

A – civil életét tekintve egyébként kiváló emlékezőtehetséggel bíró – G. Dénes-től származó idézet nagyszerűen példázza, hogy egy akár többéves ítéletből is mennyire kevés emlék válik hozzáférhetővé a későbbiekben: „Ha visszatekint az ember a bent töltött évekre, csak a különös eseményekkel kapcsolatosan tudja az időt rendszerezni. Például '78-ban szabadultam, és ha visszagondolok az elejére, '76-ra, csak ennyi jön: letartóztatás, Zalaegerszeg; a szörnyű, kötelező tornák; Sándorháza: éhezés, hideg, megettük a smaszter macskáját; a Richter Richárd-ügy, aztán szabadulás.” (Megjegyezném, hogy a Richter-ügyre ráadásul pontatlanul emlékszik: a szegedi tragikus események 1984-ben történtek.) A „pillanatok alatt röppent el” élményéhez hozzájárulhat az is, hogy a volt fogvatartottak a szabadulásuk után megpróbálják szándékosan elfelejteni a bent töltött időt. Általában nem beszélnek róla – csak „volt síttesekkel”, és velük is inkább a vidámabb sztorikat idézik fel. Ahogy G. Dénes fogalmaz: „Okos ember az itt bent töltött időt megpróbálja levedleni, mint kígyó a bőrét.” Ez lehet a magyarázata annak, hogy sokszor a leginkább empatikus, „jó zárkatársak” is megfelelkeznek az ígéretekéről, miszerint legalább egy képeslapot küldenek majd a „szabad életből” a bent maradóknak.

A – memóriát tekintve – néhány fontosabb időpillanatra zsugorodó börtönéveknek megfontolásra érdemes következményei lehet(né)nek a büntetőpolitika szempontjából. Ha az eseményekben szegény ítélet idejét visszatekintve úgy észlelik a

¹⁶ Douwe Draaisma: i. m.

bűnelkövetők – különösen az értelmes tevékenységet elutasító, ám a visszaesés szempontjából igencsak veszélyeztetett „rossz megküzdők” –, mint amit „könnyedén ki lehetett bírni, hiszen hamar eltelt”, vajon van-e értelme annak, ha a kiszabott ítéletek időtartamát növeljük? Létezik-e *elrettentő hatás* akkor, amikor az emlékezet torzító hatásai jótékonyan elfedik mindazt a szenvedést, amelyet a bentlől nézve csigalassúsággal araszoló idő okozott?

IRODALOM

- Draaisma, Douwe:** *Miért futnak egyre gyorsabban az évek?* Typotex Kiadó, Budapest, 2003
- Fejős Zoltán (szerk.):** *Idő és antropológia.* Osiris Kiadó, Budapest, 2000
- Fiáth Titanilla:** *Jógyerekek a börtönben.* *Café Babel*, 2009/58.
- Foucault, Michel:** *Felügyelet és büntetés: A börtön története.* Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1990
- Gellériné Lázár Mária (szerk.):** *Időben élni. Történelmi-szociológiai tanulmányok.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990
- Jamieson, Ruth – Grounds, Adrian:** *Release and Adjustment: Perspectives from Studies of Wrongly Convicted and Politically Motivated Prisoners.* In: **Alison Liebling – Shadd Maruna (eds.):** *The Effects of Imprisonment.* Willan Publishing, Cullompton, 2005
- Jewkes, Yvonne:** *Loss, liminality and the Life Sentence: Managing Identity through a Disrupted Lifecourse.* In: **Alison Liebling – Shadd Maruna (eds.):** i. m.
- Johnson, Robert:** *Brave New Prisons: The Growing Social Isolation of Modern Penal Institutions.* In: **Alison Liebling – Shadd Maruna (eds.):** i. m.
- Losonczy Ágnes:** *Az ember ideje.* Holnap Kiadó, Budapest, 2009
- Mann, Thomas:** *A varázshegy.* Európa Kiadó, Budapest, 1988
- Medlicott, Diana:** *Surviving in the Time Machine: Suicidal Prisoners and the Pains of Prison Time.* *Time & Society*, vol. 8, no. 2, 1999
- Sykes, Gresham M.:** *The Society of Captives: A Study of a Maximum Security Prison.* Princeton University Press, Princeton, 1958